

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

SHANDOR V.
PODKARPATSKÁ RUS OD VZNIKU ČSR PO SOVĚTSKOU ANEXI (OČIMA PŘÍMÉHO ÚČASTNÍKA UDÁLOSTÍ) / Z ANGL. PŘELOŽIL L. NAGY, RED. B. SOLAŘÍK. – PRAHA: RYBKA PUBLISHERS, 2013. – 312 s.

ШАНДОР В.
Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очима безпосереднього учасника подій) / Пер. з англ. Л.Надь, ред. Б.Соларжик. – Прага: Рибка Паблішерз, 2013. – 312 с.

Наприкінці минулого року у столиці Чехії побачила світ книга американського історика та громадсько-політичного діяча українського походження, уродженця Закарпаття Вікентія Шандора. Це – чеський переклад його відомої праці «Карпатська Україна у ХХ ст.: Політична та юридична історія», що побачила світ 1998 р. у видавництві Гарвардського університету (США) під титулом «Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History».

Утім, назва празького видання зовсім не відповідає англomовній. Виникає закономірне питання: хто дав право перекладачеві та видавництву змінити найменування держави – Карпатська Україна на Підкарпатська Русь? Слід підкреслити, що ця маніпуляція торкнулася не лише обкладинки чи титульної сторінки – вона проходить через увесь текст, за винятком періоду від 11 жовтня 1938 до 15 березня 1939 рр. Свою позицію видавець обґрунтовує так: «При перекладі головною назвою даної території ми обрали варіант Підкарпаття (Підкарпатська Русь), який із чеського погляду найвлучніший» (с.8, прим.ІІІ).

Із подібним свавільним втручанням аж ніяк не можна погодитися. Підкарпатська Русь – це офіційна назва, узаконена свого часу урядом Чехословаччини. Натомість закарпатські українці (а до них належав і В.Шандор), співвітчизники в Україні та в діаспорі впродовж 1920–1930-х рр. уживали неофіційні, однак із національної перспективи відповідніші назви:

Закарпатська Україна, Закарпаття, Карпатська Україна. Цими визначеннями послуговується й сучасна історіографія – як в Україні, так і за її межами¹.

У передмові до своєї книги В.Шандор наголошував: «У 1919–1939 рр. територія (ідеться про Закарпаття – М.М.) була складовою частиною новоствореної Чехословаччини й отримала назву “Підкарпатська Русь”. Згодом її уряд на дуже короткий період (від жовтня 1938 до березня 1939 рр.) прийняв назву “Карпатська Україна”, яку було формально легалізовано Соймом (карпато-українським парламентом – М.М.) 15 березня 1939 р. Саме назву “Карпатська Україна” ми вирішили вживати у цій книзі, за винятком випадків, коли в документах або цитатах щодо даної території наведено інше означення» (с.8; курсив мій – М.М.). Натомість празьке видавництво в порушення загальноприйнятих норм професійної етики знехтувало принциповою позицією автора, причому без його згоди та згоди спадкоємців авторських прав.

Свою книгу В.Шандор присвятив світлій пам'яті старшого сина Івана – юриста, який трагічно загинув у розквіті сил. Присвяту було подано на окремій вступній сторінці не лише англійською, але й українською мовами. Упорядники чеського видання її чомусь випустили.

Також неправильно подано термін «Пряшівщина» – як «Прешовський округ» («Prešovský okres»). Зауважимо, що Пряшівщина охоплює всі, заселені русинами-українцями, місцевості Східної Словаччини, а таких, навіть згідно з офіційними статистичними даними кінця ХІХ – початку ХХ ст., нараховувалося 260. Натомість у нинішньому Прешовському окрузі сіл із перевагою руського населення в той період було лише 4².

Попри зауважені вище прорахунки та свавілля, ми вдячні празькому видавництву за випуск у світ цієї книги, яка, на відміну від інших публікацій на дотичну тематику (П.Р.Магочія, І.Попа, Я.Горжеця), розглядає історію Закарпаття періоду 1918–1945 рр. саме з українських позицій, тобто вважає закарпатських русинів складовою частиною українського народу, а не окремою нацією. Цінність праці полягає в тому, що автор був безпосереднім свідком та активним учасником описуваних подій, добре підготовленим теоретично, про що свідчить його біографія. Зупинімося на основних етапах його життя³.

Вікентій Шандор народився 12 березня 1907 р. у с. Баранинці біля Ужгорода у хліборобській сім'ї. Тут він осягнув початкову освіту, середню ж здобув в Ужгородській торговельній академії, переведеній згодом до Мукачєвого. Закінчивши 1935 р. юридичний факультет Карлового університету у Празі (в якому пізніше здобуде академічний ступінь доктора прав – JUDr.) він працював директором філіалу Земського банку у Братиславі. Після проголошення автономії 22 листопада 1938 р. В.Шандорові доручили посаду вповноваженого уряду Карпатської України при федеральному уряді Чехословаччини у Празі. По війні емігрував у Німеччину. Після закінчення відділу політичної економії

¹ Див., напр.: *Віднянський С.В.* Закарпатська Україна, Закарпаття // *Енциклопедія історії України.* – Т.3. – К., 2005. – С.201–204.

² *Mušinka M., Mušinka A.* Národnostná menšina pred zánikom? Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. – Prešov, 2011. – S.227–235.

³ Авторів цієї рецензії пощастило бути особисто знайомим із Вікентієм Шандором, спілкуватися з ним у Нью-Йорку.

інституту політичних наук Франкфуртського університету ім. Й.Гете залишився працювати у цьому навчальному закладі (1945–1947 рр.). У 1947 р. разом із дружиною та сином перебрався до США, де недовго працював робітником на консервній фабриці, а згодом – директором секретаріату Панамериканської української конференції (1948–1961 рр.). Одночасно в Нью-Йорку В.Шандор заснував бюро Українського конгресового комітету. Певний час був членом езекутиви УКК та науковим консультантом Наукового товариства імені Шевченка. Студював політологію в Колумбійському університеті. У 1959 р. В.Шандора як досвідченого політика й політолога, знавця цілого ряду західно-європейських і всіх слов'янських мов було обрано на посаду наукового працівника при Генеральному секретаріаті ООН, а впродовж 1961–1977 рр. він працював аналітиком із політичних та економічних питань країн комуністичного блоку при міністерстві фінансів США. У 1953–1957 рр. також був доцентом Українського технічного інституту в Нью-Йорку, де викладав міжнародне право й політологію. Від 1985 по 1989 рр. виконував обов'язки заступника голови екзильного уряду Української Народної Республіки. Для вивчення питань історії Закарпаття 1918–1945 рр. автор мав не лише бездоганну фахову підготовку, доступ до рідкісних архівних джерел, а й неабиякий особистий досвід у спілкуванні з найвищими представниками політичного життя того періоду.

У часи тоталітаризму ім'я В.Шандора було під суворою забороною не лише у СРСР, але й у країнах-сателітах. Після проголошення незалежності України він зав'язав стосунки з рідним краєм та з сестрою Маргаретою Баботою, яка жила у Пряшеві. Утім, ані на Закарпатті, ані у Пряшеві побувати не судилося: Вікентій Шандор помер 18 серпня 2003 р. в м. Сомервіль (штат Нью-Джерсі).

У 1992 р. у видавництві «Карпатського союзу» в Нью-Йорку побачила світ майже 300-сторінкова книга В.Шандора «Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920 р.». Після проголошення незалежності України в ужгородському видавництві «Гражда» він опублікував двотомні «Спомини» (1996, 2000 рр.; редактор І.Ребрик), в яких на 640 сторінках описав своє життя від народження до еміграції в Німеччину.

18 вересня 1997 р. ректор і вчена рада Ужгородського державного університету урочисто іменували Шандора Вікентія, доктора права і політолога, почесним доктором за великий внесок у розвиток історичної та юридичної науки, за вклад у справу здобуття Україною незалежності і відкриття університету у місті Ужгороді», підтвердивши його право користуватися титулом *Doctor Honoris Causa (Dr.H.C.)*⁴. Цим визнанням було остаточно реабілітовано вченого-політолога, вірного сина українського Закарпаття, який стояв у колісках його національного відродження.

Праця В.Шандора «Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очима безпосереднього учасника подій)» складається з трьох хронологічних розділів, котрі обіймають періоди 1918–1938, 1938–1939, 1939–1945 рр. У першому автор підкреслив роль і значення американських русинів та Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. у справі приєднання

⁴ Див.: Шандор В. Спомини. – Т.П: Карпатська Україна 1939–1945. – Ужгород, 2000. – С.230.

Закарпаття до складу Чехословаччини. Чимало уваги він присвятив дипломатичним старанням Угорщини залишити цю територію у своїх кордонах.

Другий розділ – «Період федерації 1938–1939» – центральний у книзі. У цей час чехословацька влада нарешті надала Карпатській Україні автономію, обіцяну ще двадцять років тому. Першим прем'єром було призначено Андрія Бродія, який вів таємні переговори з угорським урядом про приєднання Карпатської України до Угорщини. Від самого початку власті цієї країни засиляли на Закарпаття озброєних бойовиків із метою дестабілізації обстановки. Таких дій не цуралася й Польща. Коли у жовтні 1938 р. все це було виявлено, А.Бродія заарештували, а на пост голови автономного уряду Карпатської України призначили Августина Волошина.

Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., на думку автора, став справжньою катастрофою для Карпатської України, адже вона втратила Ужгород, Мукачеве, Берегове з прилеглими територіями, а уряд змушений був перебраться у Хуст, котрий став новою столицею автономії та осідком греко-католицького єпископа (ним, за рішенням Ватикану, був русин-українець із Воєводини Діонізій Нярадій, а його секретарем – національно свідомий василіянин Степан Решетило). В.Шандор наводить численні факти про зацікавлення долею Карпатської України з боку представників світової політики в той час, як угорські та польські бойовики й надалі продовжували свою терористичну діяльність у краї.

Окремий підрозділ автор присвятив представництву уряду Карпатської України у Празі, що його він сам і очолював (с.103–126). Тут розглянуто діяльність Державної економічної ради, значну увагу приділено проросійським організаціям у столиці Чехословаччини, Чесько-українському товариству, заснуванню чеськомовного часопису «Карпатська свобода» («Karpatská svoboda»), торговельним договорам, банківській справі, фінансовим труднощам тощо. Цілий ряд фактів обнародовано вперше.

Великим нещастям для Карпатської України В.Шандор уважав призначення 27 листопада 1938 р. міністром оборони крайового уряду чеського генерала Л.Прхали. Незадоволення ним місцевого населення переросло в народні протести, що значно ускладнило взаємини з офіційною Прагою.

Дуже критично оцінив автор і візит до столиці Чехословаччини трьох «античеських» представників Карпатської України: Федора Ревая, Андрія Ворона та Степана Росохи: «Приїзд цієї делегації до Праги не був корисним, не сприяв побудові держави. Місія з'явилася в будівлі (чехословацького – *М.М.*) уряду, однак приймала власні рішення без того, щоб обговорити їх із представниками уряду Карпатської України. [...] Усі троє у Хусті були відомі своїми античеськими поглядами. Під час перебування у Празі Ревай представляв себе як “вождь Ревай”. Росоха, своєю чергою, з'являвся в різних установах в однострої Січі з кинджалом за поясом, оздобленим свастикою. Можна собі уявити, як сприймали та як оцінювали таку зухвалу поведінку чехи [...]. Вона не допомагала справі, а навпаки – кидала погану тінь на нашу країну» (с.127–128). Слід підкреслити, що всі троє очікували від А.Гітлера визнання Карпатської України самостійною державою (подібною до Словаччини). Після того, як

німецький фюрер віддав їхню Батьківщину на поталу союзній Угорщині, ці діячі перейшли на антигітлерівські позиції.

У результаті протестів закарпатського населення (включно з урядом Карпатської України) Прага відкликала міністра оборони Л.Прхалу (після виявлення В.Шандором факту, що він вів таємні переговори з Польщею про приєднання краю до цієї держави), призначивши на його місце колишнього президента Гуцульської Республіки, журналіста та політичного секретаря А.Волошина – Степана Ключурака. Та було вже запізно, адже А.Гітлер вирішив ліквідувати саму Чехословаччину, а Карпатську Україну віддав Угорщині. Не допомогли й вибори до Союму 12 лютого 1939 р., в яких 93% виборців віддали свої голоси єдиній партії – Українському національному об'єднанню. Окупація Чехії вермахтом та проголошення незалежності Словаччини під покровительством Райху поставили крапку на автономії Карпатської України.

Третій розділ монографії В.Шандора має назву «Період Другої світової війни 1939–1945 рр.». Тут основний наголос зроблено на подіях середини березня 1939 р. У вкрай напруженій політичній ситуації 14–15 березня А.Волошин скликав у Хусті Сойм Карпатської України, який (за прикладом Словаччини) проголосив незалежність краю, що протривала лише один день. 15 березня за згодою А.Гітлера Закарпаття окупували угорські війська. Єдиною силою, котра вчинила збройний опір, стала парамілітарна організація «Карпатська Січ», рекрутована, головним чином, зі студентської молоді. Утім, цю відчайдушну спробу, яка не мала найменшого шансу на успіх, жорстоко придушили підрозділи регулярної армії Угорщини.

Проголошення самостійності Карпатської України В.Шандор вважає незмінно позитивним явищем, адже на міжнародному полі це давало легальний статус незалежної держави. На підтвердження свого твердження автор наводить численні документи (головним чином із власного архіву) та матеріали закордонної преси.

У підрозділі «Приєднання до Української Радянської Соціалістичної Республіки» (с.251–270) В.Шандор, попри своє негативне ставлення до СРСР та комунізму взагалі, позитивно оцінив цю подію – як прояв споконвічних прагнень закарпатських русинів жити у спільній державі з «братями за горами». На його думку, президент Чехословаччини Е.Бенеш після зайняття 1944 р. Закарпаття радянською армією в інтересах збереження незалежності своєї держави був змушений відмовитися від цієї території та підписати з СРСР 29 червня 1945 р. відповідний договір. Цей акт викликав хвилю незадоволення української політичної еміграції на Заході, однак навіть у вересні 1972 р. на з'їзді Карпатського союзу (об'єднував закарпатських русинів-українців Сполучених Штатів та Канади) у Глен-Спей (США), в якому брали участь і безпосередні учасники Союму Карпатської України 14–15 березня 1939 р., у тексті декларації, автором котрої був В.Шандор, наголошувалося: «У процесі історичного розвитку українського народу впродовж століть національна ідентичність була розшматована та окупована сусідніми державами. Ми вважаємо об'єднання Карпатської України з Україною правильним історичним актом, співзвучним із давнім прагненням українського народу досягти національної

незалежної єдності у спільній державі. Отже, ми відкидаємо всякі територіальні претензії щодо Карпатської України, проголошені чехословацькою та угорською сторонами, як юридично та історично необґрунтовані, і це незважаючи на факт, що Карпатська Україна була залучена до державної системи, накинутаї Україні російською військовою агресією, проти якої український народ вів понад півстолітню боротьбу за свої національні та державні права» (с.267–268). Така оцінка подій майже 70-річної давності не втратила своєї актуальності й у наш час, коли деякі політичні сили хотіли б бачити «Підкарпатську Русь» у складі не України, а Угорщини, під ярмом якої вона перебувала тисячу років.

У «Післямові» В.Шандор підбив підсумки своєї праці, напрочуд злободенні й зараз, коли Україна зіткнулася з надскладними випробуваннями. Досвідчений політолог і спеціаліст у ділянці міжнародного права писав: «Той факт, що на мирних конференціях 1918–1920 рр. Україні не було надано державного статусу, становить чи не найбільшу політичну помилку першої половини ХХ ст. [...] Якби існувала незалежна українська держава, не дійшло б до німецької навали на Схід у 1941 р., та зірвалися б плани радянської агресії проти Заходу. [...] У випадку України Антанта від самого початку порушила свій власний принцип, заснований на праві кожного народу на самовизначення. Наслідки цієї історичної помилки згодом змушені були відчувати майбутні покоління. З огляду на ситуацію у світі 1990-х рр., автор переконаний, що карпатські українці ніколи, за жодних умов і за жодну ціну не захочуть жити під окупацією будь-якої чужої держави. Карпатська Україна – це державна територія України і її неподільна складова частина. Той факт, що вона належала Угорщині (Мадярщині) або Чехословаччині, аж ніяк не зможе піддати сумніву цю реальність. [...] Кожне майбутнє посягання на територію Карпатської України було б юридично недійсним актом, суперечило б міжнародному праву та принципам самовизначення, а також бажанню місцевого населення мешкати в кордонах Української держави, висловленому в 1919, 1939 та 1991 рр. [...] Дві світові війни не сприяли вирішенню проблеми боротьби українців за визволення та власну державність. В обох війнах Росія (у Другій світовій – СРСР) була союзником демократичних країн Заходу. Цей факт відбився на політичній карті Європи й перекреслив прагнення України до встановлення незалежної держави» (с.272–274).

Які перспективи бачив В.Шандор для подальшого розвитку України, котра 24 серпня 1991 р. стала незалежною демократичною державою? На відміну від переважної більшості оглядачів та істориків (зокрема українських) він не поділяв загальної ейфорії, передбачаючи, що Москва не погодиться з розпадом своєї імперії: «У сучасній ситуації й з огляду на нинішній розклад сил проблема боротьби українців та інших народів колишнього Радянського Союзу за визволення й власну державу має до певної міри вже переконливу законність. Ясно, що Москва сьогодні, як і раніше, незалежно від політичної системи, котра там панує, скористається всіма можливими засобами, аби відвернути увагу Заходу від вирішення проблеми української державності. Завзятий опір Москви супроти природного права українського народу мати

власну державу є кращим доказом важливості проблеми української самостійності, яка непокоїла царську Росію, Радянський Союз та нинішню Російську Федерацію. Західний світ повинен у міжнародній свідомості раз і назавжди засудити здавна виплекане гасло російського національного й державного імперіалізму: “Ніколи, ніколи не можна допустити, аби Росія – тоталітарна чи демократична, республіканська або царська – визнала відірвання від неї України”» (с.274).

Книга В.Шандора про Карпатську Україну як невід’ємну частину Української держави закінчується на оптимістичній ноті: «Як міцний економічний партнер Україна стане конструктивним фактором у сім’ї вільних держав. Через Карпатську Україну, як складову вільних держав, Україна забезпечуватиме мирне співжиття народів Дунайської низовини, звідки завжди підіймалася агресія проти Сходу. Таке вирішення української проблеми знешкодить як німецький “похід на Схід”, так і радянсько-російський, а сьогодні – просто російський “похід на Захід”. Без України Росія не матиме стратегічної бази для агресії супроти Європи» (с.274).

Цю об’єктивну оцінку ролі України та ставлення до неї західних країн, пророчі слова щодо її майбутнього В.Шандор висловив раніше. Нині ж Росія, анексувавши Крим, уже посягнула на територіальну цілісність України та не приховує своїх дальших агресивних намірів. Найближче майбутнє покаже, чи зупинить Захід антиукраїнську агресію Росії, чи й цього разу дозволить їй знизити суверенітет України.

Книга В.Шандора про Закарпатську Україну 1918–1945 рр. належить до найвизначніших публікацій про цей край. Свідченням солідності й наукової обґрунтованості його висновків виступає джерельна база, котра, окрім матеріалів з архіву автора, включає 225 праць, опублікованих переважно поза межами України (с.298–311).

В.Шандор написав свою монографію українською мовою, подбавши про її переклад англійською та опублікування в авторитетному видавництві. Натомість чеськомовне перевидання не позбавлене певної тенденційності, понятійних зміщень, на які автор ніколи не погодився б. Усе це прикро позначається на загалом дуже позитивній справі. Українською ж мовою в авторському варіанті цю ґрунтовну працю й досі не опубліковано. Невже в Україні не знайдеться видавництва, яке донесло б її до широкого читацького загалу? Книга Вікентія Шандора заслуговує на те, щоб надрукувати її масовим тиражем із подальшим широким розповсюдженням – як переконливий документ про боротьбу закарпатських русинів-українців за возз’єднання з матір’ю Україною.

М.І.Мушинка (Пряшів, Словаччина)